

Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)

Yard.Doç. Dr. Ali EROL*

Özet: XIX. yy'ın ikinci yarısında siyasî, sosyal ve kültürel anlamda yeni bir yapılanma içerisine giren Azerbaycan'da, Zerdabî tarafından yayınlanan Ekinçi gazetesi (1875-1877), Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altındaki Türk ve Müslüman toplumlara şuurlandırmayı amaçlayan ilk Türkçe gazete olarak Türk kültür dünyası açısından büyük önem taşır. Sayfalarını sosyal hayattan siyasete, oradan dil ve edebiyata kadar oldukça geniş bir sahaya açan Ekinçi, Azerî toplumunun çağdaş değerlerle buluşabilmesi adına Mirze Feteli Ahundov'un kültür sahasında başlattığı reformları devam ettirmiştir. Gaspıralı İsmail'e ilham kaynağı teşkil edecek dil birliği fikrinin gündeme taşınmasında da büyük payı olan Ekinçi, Usûl-ı Cedid okullarının yaygınlaşması, Türkçe eğitim ve millî müfredatın benimsenmesi gibi önemli konularda bütün Kafkasya'da öncülük görevi üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekinçi, Hasan Bey Melikzade Zerdabî, Azerbaycan Millî Matbuatı, Azerbaycan Edebiyatı

Giriş

Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türk topluluklarının, başta dil tarih ve edebiyat olmak üzere kültürel değerler açısından millî bilince ulaşmaları ve bu uğurda verecekleri mücadelenin başarıya ulaşmasında matbuatın son derece önemli bir rolü olmuştur. Ancak çoğu kişisel gayretlerle olmak üzere, bu konuda rehberlik yaparak millî duyarlılığın geniş kitlelere yayılmasını sağlayan matbuat organlarının verdikleri var olma mücadelesi de, en az ulaşılan hedefler kadar önemlidir.

Söz konusu coğrafyada bu yönde yapılan girişimlere göz gezdirildiğinde, bu süreç içerisinde son derece uzun ve meşakkatli bir güzergâh izlendiği görülür. Bir başka ifade ile, Arat'ın matbuat tarihi adına "Başlangıç Devri" olarak yorumladığı XIX. yüzyılın ilk yarısından, 1904'e kadar sürecek olan dönem, çoğunlukla engellemelerin, yasaklama ve kapatılmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Nüfusunun hemen tamamı Azerî Türkü olan Azerbaycan'da Türkçe'ye izin vermeyen ve 1929'dan itibaren resmî gazete dili olarak Farsça'yı benimseyen Rus Çarı (Muhtaroglu 1993: 165), diğer Türk topluluklarında da

* Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü / İZMİR
alierol12@yahoo.com

millî şuur hissi uyandıracak her türlü faaliyeti yasaklama yoluna gitmiştir. Bu anlamda 1934'te Kazan Üniversitesi Şark Dilleri Bölümü'nden bir öğrenci tarafından başlatılan gazete çıkarma girişimi sonuçsuz kalmış, ardından Petersburg Müftüsü A. Beyazid, K. Nasiri Tang, A. İlyas ve Ş. Ahmer tarafından yapılan bu yöndeki çalışmalar da engellenmiş ve Kazan Türkleri'nin ilk gazetesi sayılan *Kazan Muhbiri* ancak 1905 'te neşre başlayabilmiştir (Arat 1997: 380). Aynı şekilde R.İbrahim tarafından Petersburg'da yayın hayatına başlayan ve Kazak Türkçesi ile yayınlanan ilk gazete unvanına sahip olan *Sirke* ancak 1906'da (Arat 1997: 391), Seyyid Mehdî Kasım tarafından Aşkabad'da neşredilen ilk Türkmen gazetesi *Mecmûa-i Mâverâ-i Bahr-i Hazer* 1908'de yayın hayatına girebilmiştir (Kahraman 2003: 125). Kırım Türkleri'nde ise Gaspıralı İsmail tarafından 1883'te yayımlanmaya başlanan *Tercüman* dışında, gazetecilik daha çok XX. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşma imkânı bulabilmiştir.

Başlangıç dönemi olarak ifade ettiğimiz bu yıllarda Zeynelabidin Tağıyev önderliğinde Rusya'daki Türkler tarafından çıkarılan ilk Türk gazetesi, *Kaspiy*'dir. Ancak 1870'te başlayarak 1903 ve 1908'de aralıklarla yayını sürdürülen ve bir dönem Ali Merdan Topçubaşı tarafından da yönetilen gazetenin yayın dili Rusça'dır (Arat 1997: 385). Aynı yıl Taşkent valiliğinin emri ile çıkarılan *Türkistan Vilayetining Geziti* ise Türkçe olmakla birlikte, millî kimlikten son derece uzak olup daha çok Rus propagandası yapmakla görevli bir gazetedir (Arat 1997: 389).

Yukarıdaki çizilen genel çerçeveden de anlaşılacağı üzere, o yıllarda başlayan ve doğrudan ya da dolaylı da olsa, millî kültür bilinci içerisinde kendi değerlerini yaşatmayı amaçlayan bu girişimler büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır. Ancak aynı dönem içerisinde Bakü'de yayın hayatına girmeyi başaran *Ekinçi* (1875), sonuç alınabilmiş ilk adım olarak kendinden sonraki gazete çalışmalarına bir nevi öncülük görevi yapmıştır. Hasan Bey Melikzade Zerdabî tarafından uzun süren mücadelelerden sonra yayın hayatına kazandırılacak olan *Ekinçi*, ilk sayısında muhteviyat hakkında bilgi verilirken de vurgulandığı üzere (Zerdabî 22.7.1875: 1,2), daha çok ziraatçinin gazetesi görünümünde altına yayına başlamış olmakla birlikte, bütün Kafkaslardaki Müslüman-Türk toplumlarını bağımsızlık mücadelesine çağırın ilk Türkçe gazete olması bakımından da ayrıca üzerinde durulması gereken bir yayın organıdır. Bu özelliği ile *Ekinçi*'nin üstlendiği misyonu ve onun sahibi Zerdabî'nin fikirlerini, amaçlarını ve bu amaçlarını hangi şartlar altında, ne ölçüde gerçekleştirebildiği konusuna geçmeden önce, Azerbaycan'da Türkçe açısından o yılların matbuat hayatını, sosyal ve siyasî gelişmeler çerçevesi içerisinde ana çizgileri ile de olsa hatırlamak yerinde olacaktır.

Azerbaycan'da İlk Türkçe Gazete Çalışmaları

XIX. yy'da siyâsî, iktisadî ve kültürel anlamda önemli gelişmelere sahne olan Azerbaycan, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları çerçevesinde parçalanmış, Kuzey bölgesi zaman içerisinde bütünüyle Rusya'nın hegemonyası altına girmiştir. Ancak bu gelişme, sosyal hayattan siyasete, iktisattan kültürel çalışmalara kadar her ne kadar bir bunalım dönemini beraberinde getirmiş olsa da, aynı zamanda, Azerî halkı için hayatı bütünü ile kucaklayan yeniden yapılanma çalışmalarının da tetikleyicisi olmuştur.

Bilindiği üzere Fransız İhtilâli'nin Avrupa üzerindeki tesirleri, Rusya'daki muhalif hareketler ve Tiflis başta olmak üzere birçok merkezde ortaya çıkan örgütlenme çalışmaları, dil, eğitim, hak, hukuk ve adalet gibi konuların tartışma zeminlerine taşınması, belki hepsinden daha önemli olarak, bu çalışmaların geniş kitlelere ulaştırılmasında hayati rolü olan matbuat organlarının tesisi, Azerbaycan'da 1990'lara kadar sürecek olan bağımsızlık mücadelesinin siyâsî ve sosyal sahadaki ana çizgilerini oluşturur.

Azerbaycan matbuat tarihinde gazetecilik hayatı, 1828'de Tiflis'te Rusça olarak çıkarılan *Tiflisskie Vedomosti* ile birlikte başlar. Kısmen Azerbaycan edebiyatı ve sosyal hayata ait konulara da yer verecek olan bu gazete, 1832 yılından itibaren bir yıl kadar *Tiflis Exbarı (Tatar Exbarı)* adı altında Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanmıştır.

Aynı yıllarda yine Azerbaycan matbuatındaki bir diğer Türkçe gazete de, 1845'te yayın hayatına giren *Qafkasın Bu Terefinin Xeberi*'dir. Bu gazete, bir süredir Rusça olarak yayınlanan *Zakavskazskiy Vestnik* gazetesinin Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme edilmiş hâlidir.

Kuzey'den ayrıldıktan sonra kültürel anlamda oldukça farklı bir istikamette gelişme gösterecek olan Güney Azerbaycan'da ise gazetecilik hayatının başlaması daha geç bir tarihe rastlar. Şah hükümeti tarafından 1858'de Farsça yayınlanacak olan *Exbare*, bölgenin ilk gazetesidir ve bu bölgede gazetecilik daha çok 1890'lı yıllardan itibaren canlanmaya başlamıştır (Rüstemova vd 1993: 4).

Gerek *Tiflis Exbarı*, gerek *Qafkasın Bu Terefinin Xeberi* ve gerekse *Exbare*, muhteva ve form açılarından daha çok, hükümetin aldığı kararlar ve atamalarla ilgili olup, resmî bir bülten niteliği taşıyan gazetelerdir. Ancak, özellikle ilk iki gazete, dil açısından Azerbaycan'da millî basının oluşturulmasında ön çalışmalar olarak önemli bir yere sahiptir (Zeynalov 1973: 7-1).

Azerbaycan'da millî değerlerin ve ana dilin esas alınacağı millî bir matbaa oluşturma gayretleri içerisinde, yüzyılın ilk yarısından itibaren Mirza Feteli Ahundov'un dikkate değer çalışmaları olsa da, bu anlamda ilk esaslı adım Hasanbey Melikzade Zerdabî tarafından atılmıştır. Zerdabî'nin 1875 yılında

yayın hayatına kazandırdığı *Ekinçi*, günümüzde de Azerbaycan millî matbuat tarihinin öncüsü kabul edilmektedir.

Swietochowski, 1870'lerde yayın hayatına giren *Ekinçi*'nin zor bir dönem yaşadığını, daha çok köylülere, okuma yazma bilmeyenlere hitap ettiği için amacı doğrultusunda pek başarılı olamadığını ifade etmekte, Ahundov'un da, kâfir girişimleri olarak nitelendirilen tiyatro çalışmaları ile ilgili olarak aynı akıbete uğradığını, bu konuda XX. yy'ın başlarına kadar istenilen seviyeye gelinemediğini belirtmektedir (Swietochowski 2003: 177). Şüphesiz ki daha geniş kitlelere ulaşım ve mevcut tepkiler açısından yerinde olan bu tespit, Ahundov ve Zerdabî'nin kültürel çalışmalardaki reformlarının etkileri konusundaki mevcut değerlendirmelerin mübalağa olduğu anlamına gelmemelidir. Zira sonraki yıllarda Azerbaycan Edebiyatı Ahundov'un kurduğu esaslar üzerinde gelişeceği gibi, *Ekinçi'den sonra* Türkçe yayın ve millî matbuat adına daha aktif çalışmalar başlayacaktır.

Ekinçi'nin 3 yıl kadar sürecek olan oldukça meşakkatli yayın hayatından sonra Azerbaycan'da *Ziya* (1879), *Ziya-yı Kafkasiyye* (1880), *Keşkül* (1883) gibi periyodikler yayın hayatına girer. Ancak Çar hükümetinin baskıları nedeniyle bu yayınlar da kısa sürede kapanır. Uzun süren bir suskunluk döneminin ardından, Mehmet Ağa Şahtanlı, Tifliste *Şark-i Rus* (1903) gazetesini çıkarır. Sütunlarında sosyal siyasî ve ilmî konulara yer veren bu gazete, Celil Memmedkuluzade, Mirza Elekber Sabir, Abbas Sehhet, Ömer Faik Numanzade, Hüseyin Cavid, Memmed Seid Ordubadi, Elikulu Gemküsar, Eli Nazmi gibi geniş yazar kadrosu ile, 1903-1905 yılları arasında hürriyet, halkçılık, millî kültür gibi kavramların gündeme taşınması ve yayılmasında oldukça etkili olmuştur. Bu dönemi kapsayan 25 yıllık süre içerisinde söz konusu gazete ve dergiler dışında Türkçe yayın izni alabilen başka bir yayın organı olmamıştır (Zeynalov 1979: 202).

Azerbaycan'da, birçok sahada olduğu gibi, matbuat sahasında da asıl çıkışın yaşandığı dönem, 1905 manifestosunun ilânı ile başlayan ikinci dönemdir.¹ Kültürel anlamda bağımsızlık arayışları adına yeni bir merhale olarak kabul edilen bu yıllarda, matbuat çalışmaları çerçevesinde, Tiflis, Gence, Şuşa, Nahçıvan gibi şehirlerde birbiri ardınca basımevleri kurulmuş, *İrşad* (1905-1908), *Tekâmül* (1906-1907), *Molla Nasreddin* (1906-1921), *Füyuzat* (1906-1907), *Debistan* (1906-1908), *Rehber* (1906-1907), *Hayat* (1907), *İttifak* (1908-1909), *Asar-ı Hakikat* (1911-1912), *Basiret* (1914-1920), *Açık Söz* (1915-1918), *Azerbaycan* (1918-1920), *Mekteb* (1911-1920), *Şelâle* (1913-1914), *Şeypir* (1918-1919) gibi birçok dergi ve gazete yayın hayatındaki yerlerini almışlardır. Bunlar arasında *Hayat*, *Yeni Füyuzat*, *Şelâle*, *Açık Söz*, *Birlik* gibi yayınlar, daha çok millî tavrı ile dikkatleri çekmişken, *Babınskie Raboçi*, *Ahbar*, *Hakk*, *Zahmet*, *Kommünist*, *Zahmet Sadası*, *Azerbaycan Gençleri*,

Edebiyyat ve İncesenet, Azerbaycan Fukarası, Genç İşçi gibi yayınlar, rejimin propagandası yanında, kültürel çalışmalara da yer vermişlerdir. Yüzyılın ilk çeyreğinde birçok mizah dergisine öncülük eden Azerbaycan'ın ilk satirik dergisi *Molla Nasreddin* de yine aynı dönem içerisinde yayın hayatına katılmıştır. Arat'ın matbuat adına millî içtimai devir olarak adlandırdığı 1904-1917 yılları arasında özellikle Hürriyet Manifestosu'nun sağladığı serbestiyet içerisinde yayın hayatında büyük bir canlılık yaşanmış, ancak 1917 Bolşevik ihtilâlinde sonra gazeteler üzerinde katı bir sansür politikası uygulanmaya başlanmıştır (Arat 1997: 380). Azerbaycan'da 1920'lerden 1970'lere kadar, Sovyet idaresi altında şekillenen kültürel gelişmelere paralel bir şekilde varlığını sürdüren matbuat, günümüzde de *Azerbaycan, Halk Gazetesi, Respublika, Babinskiye Raboçi, Müsavat, Azadlık, Halk Cephesi, Hürriyyet* gibi yayın organları ile Azerbaycan matbuat hayatına yön vermektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, başlangıçtan günümüze, sosyal ve siyasî şartlara bağlı olarak oldukça farklı yönlendirmelere maruz kalan Azerbaycan kültür hayatında, "millî matbuat" kavramı çerçevesinde ilk dikkatleri çeken yayın organı *Ekinçi*, yayımcı ise onun yaratıcısı Hasan Bey Melikzade Zerdabî olmuştur.

Rehberliği ile Hasan Zerdabî ve Ekinçi

Göyçay'ın, Zerdab köyünde doğan Hasan Bey Melikzade Zerdabî (1837-1909), 1852'de önce Şamahı'da Rusça eğitim veren şehir mektebini, ardından Tiflis Gimnazyası'nı (Tiflis Lisesi) bitirmiş, yüksek öğrenimini 1861'de Moskova Üniversitesi Fizika-Riyaziyyat (Fizik-Matematik) bölümünde tamamlamıştır. Buradaki öğrenimi sırasında, yönetim karşıtı aydınlarla tanışma imkânı bulmuş ve ülkedeki siyasî gelişmeleri yakından takip ederek ileride uygulamaya koyacağı idealleri konusunda ilk birikimlerini oluşturmaya başlamıştır. Üniversiteden mezun olup Tiflis'e döndüğünde "Mejevoya Palata (Sınır Komisyonu)" da çalışacak olan Zerdabî, ardından bir süre Kuba mahkemesinde kâtiplik yapmıştır. Ancak bazı haksız uygulamalara karşı çıktığı için her iki işten de el çekirilmiş, bunun üzerine 1869'da Bakü'ye giderek Rus Lisesi'nde öğretmenlik yapmaya başlamıştır (Akpınar 1994: 431).

Bu yıllardan itibaren bilimsel çalışmalarına başlayacak olan yazar, 1907'ye kadar *Şark-i Rus, Hayat, Debistan, Mekteb, Füyuzat* gibi dergi ve gazetelerde ana dili, halk dili, edebî dil, eğitim, demokrasi, hürriyet, kadın hukuku gibi konularda yazılar kaleme almıştır. Zerdabî'nin yazıları ile ilgili olarak bir değerlendirme yapan Baykara (1975: 66), yazarın 1875-1907 yılları arasında kaleme aldığı yazılarının büyük çoğunluğunda Rus idarecilerinin Kafkas halkına yaptığı zulmü anlattığını, Kafkas halkı üzerine kâbus gibi çökmüş olan dinî fanatizmi yazdığını, sosyal hayata dair yapılan yanlışları çözüm önerileri ile birlikte dile getirdiğini ifade eder. Çalışmalarında sosyal ve kültürel konu-

lara ilaveten biyolojiden, jeolojiye, anatomiye kadar birçok sahada da fikirler ortaya koyan Zerdabî 'nin en önemli çalışması ve eseri ise *Ekinçi'dir*.

1875-1877 yılları arasında Arap harfleri ile² toplam 56 sayı olarak (1875'te 12 sayı, 1876'da 24 ve 1877'de 20 sayı) yayınlanan *Ekinçi*, ziraî haberlerden edebî çalışmalara, yeni bilimsel çalışmalardan sosyal hayata ve güncel konulara kadar çok geniş bir muhtevaya sahiptir. Gazete 1875'in Temmuzunda yayınlanan ilk sayısından itibaren:

1. Dahiliye,
2. Tarım ve Ziraat Haberleri,
3. İlim Haberleri,
4. Yeni Haberler

olmak üzere 4 ana başlık halinde düzenlenmiş, 7. sayıdan itibaren bu başlıklara "Mektubat" bölümü ilave edilmiştir.

Ekinçi'nin yazar kadrosunu ise Necefbey Vezirov, Mirze Feteli Ahundov, Seyyid Azim Şirvanî gibi reformist şahsiyetler yanında, Azerbaycan'ın ilk maarifçileri olarak nitelendirebileceğimiz ve Rusya'daki eğitimleri sırasında *Polyarniya Zvezda*, *Kolokol*, *Souremennik* gibi demokratik yayınlarla kendilerini yetiştirmiş olan isimler oluşturmuştur (Zeynalov 1973: 29). Daha çok Rus okullarında okuyarak Rus dili sayesinde Batı'daki gelişmeleri de takip edebilmiş olan bu isimler, Fransız İhtilâli'nden sonra bütün Avrupa'yı etkisi altına alan yeni fikirleri yakından tanıyarak modern anlayışa dayalı sosyal bir düzen fikri çerçevesinde hareket etmiş şahsiyetlerdir. Amaçları, yıllardır din istismarcılarının sebep olduğu içtimâî çarpıklıkları ortadan kaldırmak, yerine, modern anlayışa dayalı sosyal bir düzen kurmak olmuştur. Bu nedenle bu isimler, öncelikle eğitim alanında birtakım düzenlemelere gidilerek yeni metodların kullanılmasını, dil, alfabe, sosyal adalet, kadın hürriyeti gibi problemlerin çözüme kavuşturulmasını hedeflemişlerdir.

Yeniden yapılanma çalışmaları açısından bir arayış içerisinde olan Azerî aydınlar arasında kültürel işbirliği sağlayan *Ekinçi*, sosyal siyasî ve dinî konularda Türk ve Müslüman halkı şuurlandırmayı başlıca gaye edinerek gazete ve gazetecinin toplumsal açıdan oynadığı rolü vurgulamış, cemiyet, edebiyat ve siyaset kavramlarının birbirleri üzerindeki etkisini dolaylı yollardan da olsa bir bütün halinde ele almaya çalışmıştır. Bir başka ifade ile *Ekinçi*, ziraî ve iktisadî hayata dair güncel konulara yer vermiş olmakla birlikte, kültürel ve siyasî konulara açılması ile de gazeteciliğe çok yönlü bir yayın politikası anlayışı getirmiştir. Nitekim Arat (1997: 385) *Ekinçi'nin* bu yöndeki adımlarını "...içtimâî, iktisadî ve bilhassa millî-medenî meselelerde rehberlik etmiştir." sözleri ile vurgulamaktadır.

Bu çalışmamızda *Ekinçi*'nin kültür ve fikir planında başta Azerbaycan ve Kafkasya olmak üzere aynı coğrafyada yer alan Türk toplulukları adına yaptığı katkıları ele almak istiyoruz. Bu nedenle *Ekinçi*'nin bu yönündeki fonksiyonunu, iki alt başlık halinde incelemeyi uygun buluyoruz

Kültürel Yönü ile Ekinçi: XIX.yy'ın ikinci yarısından itibaren Rus Çarlık rejiminin Türk ve Müslüman toplumlar üzerinde tam hâkimiyet sağlayabilmek amacıyla başlattığı okullaşma kampanyası, Azerbaycan'da Abbas-Kulu Ağa Bakıhanlı, Mirza Feteli Ahundov, Mirza Cafer Topçubaşı ve Hasan Bey Melikzade Zerdabî gibi şuur sahibi aydınlar tarafından ihtiyatla karşılanmış, karşı hareket olarak millî eğitim kapsamında çalışmalar başlatılmıştır. İşte en önemli adımın Gaspıralı tarafından Bahçesaray'da atıldığı ve *Maarifçiler*'ce geleceğe taşınarak "*Azerbaycan'ın ilk kez Transkafkasya dışında daha geniş bir Müslüman çevreyi etkinliği içine alan bir sürece dahil olmasını sağlayan*" (Swietochowski 1988: 50) bu gelişmelerin beslendiği kaynaklardan birisi de *Ekinçi* olmuştur.

Cemiyet hayatındaki aksaklıkların, taassubun, istismar edilen dinî değerlerin Azerî halkı üzerindeki tahribatını ortaya koyarak cehalet ile eğitim kavramlarını en uç boyutları ile gazetesine taşıyan Zerdabî, her yönü ile sağduyu sahibi, bilgili bir toplum yaratma ideâli içerisinde, geleceğine güvenle bakan bir toplumun ancak eğitim yolu ile yaratılabileceği düşüncesindedir. Ona göre her anlamda güçlü olmanın, istikrarlı bir sosyal ve siyasî yapılanmanın yegâne yolu eğitimidir (Zerdabî 20.9.1875: 1,2). Bu nedenle konuyu sık sık *Ekinçi*'ye taşıyan Zerdabî, Rusya ile diğer ülkeler arasındaki okur yazar oranları üzerinde istatistikî bilgiler vermiş, bu yöndeki gelişmeleri aktarmış ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanların durumlarını irdelemiş, çağrılarda bulunmuştur:

"Éy müselmanlar, héç mürüvettir mi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ile béle (böyle) élm tehsil étmeye se'y étsinler ki, zindeganlıq (var olma) cenginde düşmene faiq gelsinler, amma bizler Allah'dan buyuruq, aqzıma quyruq déyib duraq? Éy müselmanların millet teessübü çeken kesleri, bir açın gözünüzü, dünyaya tamaşa édin... Xoşa ol keslere ki, kim bilir, kim qazana kim yéye, ebleh (akılsız) olur dünya üçün qam yéye-déyib gelecekdən bixeber olub onun qemini çekmirler." (Zerdabî, 4.11. 1875: 2)

Bu çağrılarının yanında, eğitimin niteliği ile ilgili olarak da görüş bildiren Zerdabî, verilecek eğitimin amaca hizmet edebilmesi için toplumu sadece geriye götürecektir olan eski anlayışın terkedilmesi, çağdaş metodların benimsenmesi gerektiği düşüncesindedir (Zerdabî 11.1.1906: 2). Nitekim onun bu yöndeki gayretleri de kısa sürede ürünlerini vermeye başlamış ve daha önce Bakıhanlı Kutsi, Mirza Şefi Vazeh gibi isimlerin başlattığı benzer çalışmalar, Zerdabî 'nin konuyu etraflı bir şekilde gazetesinde işlemeye başlaması ile

canlılık kazanmıştır. Modern anlayışa uygun bir yaklaşım içerisinde Seyyid Azim Şirvani'nin Şirvan'da, Habib Bey Mahmudbeyli'nin Bakü'de açtıkları Usûl-ı Cedid okullarının sayısı, *Ekinçi*'nin yayın hayatında olduğu yıllarda hızla artmıştır.

Eğitim alanındaki katkıları ile gazetenin en önemli kalemlerinden olan Seyyid Azim Şirvani "*ehl-i İslâm*"ı ihya ettiğine inandığı *Ekinçi*'nin bu anlamdaki fonksiyonunu bir şiirinde şu dizelerle dile getirmektedir:

*Xasse "Tiflissky Véstnik" in xeberi
Yétişir ehl-i aleme semeri.
Bir qezédir ki, sadıqul-exbar,
Müşterisi nücumtek busyar.
Xasse, "Kavkaz" ki, ehl-i Qafqaze,
Her zaman bir xeber vérir taze.
Xasse ol kim "Ekinçi"-yi dana
Ehl-i İslamı éyleyib éhya,
Gah Pétérburgdan olur güya,
Gah olur Hind-i Şerqden péyda.
Gah dünyadan qézét vérir xeberi,
Gah Parisden gelir onun eseri
Keşf édir karxaneden semeri,
Söyleyir her kralden xeberi*

"Şirvanî 1969: 56 (Zeynalov 1973)" den.

Swietochowski (2003: 176), Azerbaycan'ın Rus hâkimiyetine geçmesinden sonra yaşanan en büyük toplumsal ve kültürel değişikliğin, edebî dile yeni fonksiyonlar kazandıran çağdaş iletişimler medyasının özellikle tiyatro ve basındaki yükselişini gösterir ve basının kullanılan dili konuşulan dil haline getirme yönündeki gayretlerine işaret eder. Nitekim sözü edilen yıllar içerisinde bu yöndeki gelişmelerde aktif rol oynayan Zerdabî, hedeflenen eğitim sisteminde amaca ulaşabilmek için en az metod ve müfredat kadar önemli olan bir diğer unsurun da dil olduğunu ısrarla dile getirmiştir. Yıllardır ana dil olarak Türkçe'nin yalnız halk arasında konuşulduğu, Arap dilinin Tanrı dili, Farsça'nın ise zenginlerin ve ticaret âleminin resmî dili olarak rağbet gördüğü, "terekeme dili" ile hiç bir şeyin yazılamayacağına bilhassa devrin münevver zümresinin telâkkisinde bir nevi atasözü haline getirildiği (Caferoğlu 1964: 130) bir ortamda, Zerdabî ana dil meselesini sürekli gündeme taşımış, onun insan hayatındaki rolünü vurgulamıştır:

"Bizim zamanemiz élm zamanıdır ve élm tehsil étmek her tayfaya vacibdir ki, zindeganlıq davasında héç olmasa özünü saxlaya bilsin ve béle élm tehsil étmek ile tereqqi édib ireli géden vaxtda her tayfa ge-

rek iki şeyi berk saxlasın ki, bu şeyler her tayfanın direkleri hesab olunurlar ve onların tayfa olmağına sebebdirlər. Bu şeylerin birisi dil ve birisi din ve mezhebdir. Éle ki, bunların birisi élden getdi, tayfanın beli sinan kimidir. İkisi de gedende tayfa geyri tayfalara qarışır, mirur ile yox olur. Çünkü dil ve mezheb tayfanın ruhu olan kimidir. Neçe ki ruh çıxanda bedenden birce ne's, ye'ni çemdek (ceset) qalır ve bu çemdek mirur ile çürüyüb yox olur, habéle (bunun gibi) dilsiz ve mezhebsiz tayfa da gerek mirur ile yox olsun " (Zerdabî 6.1.1906: 3).

Önce toplumu oluşturan fertlerden başlayarak, bütün bir millet adına, savunulan fikirlerin ve yapılacak tebliğlerin yerine ulaşabilmesinde en hayafî meselelerden biri olarak asla ihmâlê getirilmemesi gereken dil unsuru, Zerdabî'ye göre millî kimliğin yapı taşıni teşkil eder. *Dil Davası* adlı makalesinde bu unsurun millî kimlik adına taşıdığı değeri, Kafkas bölgesinde "Türkleşmiş" ya da "Araplaşmış" gibi ifadelerin "Türk ya da Arap Dili'ni benimsemiş" anlamında kullanıldığını ifade ederek vurgulayacak olan yazar (Zerdabî 13.1.1906: 2), bir başka yazısında resmî dil, eğitim dili ve ana dili gibi ayrımların, yönetenlerin yönetilenler üzerindeki tahakkümüne yol açtığına, millî kimliğin muhafazasında ana dilin bütünleştirici rolüne dikkat çekmiştir (Zerdabî 10.12.1905: 1,2).

Ekinçi'yi yayınlamaya başladığı yıllarda da sık sık dile getirdiği üzere, ana dilde eğitimin dil birliği çalışmalarında da ilk adım olacağını vurgulayan Zerdabî, bu konunun Türk aydınlarının nihaî hedefe ulaşabilmeleri ve Türk toplumları arasındaki birlik ve beraberliği sağlayabilmeleri için göz önünde bulundurmaları gereken en önemli nokta olduğu fikrindedir (Zerdabî 11.1.1906: 2).

Bu düşünceler çerçevesinde *Ekinçi*'nin yayınlanmasından önce de ana dil meselesi üzerine eğilmiş olan Zerdabî, konu ile ilgili olarak Ahundov ile sık sık yazışmış ve Türkçe yayın için 7 yıl boyunca mücadele vermiştir. Zaten ona "*millî matbuatın öncüsü*" payesini kazandıran özellik de bu konudaki gayret ve başarısı olmuştur.

XX. yy'ın başlarında özellikle de 1905 manifestosunun ilân edildiği yıllarda bu yöndeki düşüncelerini daha açık bir şekilde ifade etme imkanı bulacak olan Zerdabî, ana dil meselesini bir taraftan yazıları ile gündemde tutmaya çalışırken, diğer taraftan bu davayı omuzlaması beklenen öğretmenlere seslenerek onlara programlar sunmuş, tavsiyelerde bulunmuştur. Eğitimin sadece derslerle sınırlı kalmaması gerektiğini, düşüncelerin yazıya dökülerek yayınlanmasını, yapılacak çevirilerle hem Türkçe'ye işlerlik kazandırılması, hem de toplumun dış dünya ile buluşturulmasının önemine dikkat çekmiş, (Zerdabî 14.2.1906: 2) eğitim ve dil konusunda yapılan çalışmalara ve okul-

larda okutulacak müfredatın oluşturulması konusunda yapılacak toplantılara bizzat iştirak etmiştir (Şaiç 1978: 358).

Ekinçi'nin edebî sahadaki katkısı ise daha çok M. Feteli Ahundov'un başlatmış olduğu reformların tebliği açısından önem taşımaktadır. Gazete bu yönüyle de, Batı edebiyatı etkisi altında yeni bir merhaleye giren Azerbaycan edebiyatındaki gelişmelerin geniş kitlelere ulaştırılmasını sağlayan ilk yayın organıdır.

Hatırlanacağı üzere XIX. yy'ın ilk çeyreğinden itibaren Azerbaycan'da siyasî gelişmelere bağlı olarak değişim yaşamaya başlayan kültürel faaliyetler, Avrupa'daki fikir hareketlerini yakından takip eden aydınların çalışmaları ile yeni bir çehre kazanmaya başlamıştır. Söz konusu şahsiyetlerin bu sahadaki amacı toplumun ideallerini yansıtacak, gerçekçi yaklaşımlarla halkın kültür seviyesini yükseltecek ve onu çağdaş dünya ile tanıştıracak bir edebiyat kurmaktır. Mirze Cafer Topçubaşı, Mirze Kâzım Bey, Abbas Kuluğa Bakıhanlı Kudsî, dinî taassuba verdiği mücadele ile dikkatleri çeken Mirze Şefi Vazeh, Mahâllî Realizm'in büyük temsilcisi Kasım Bey Zâkir ve Azerbaycan'da modern hikâyeciliğin öncüsü İsmail Bey Kutkaşını bu isimler arasında ilk akla gelenlerdendir.

Ne var ki, XIX. yy'ın ilk yarısında modern bir edebiyat kurma adına önemli adımlar atılmakla birlikte, yapılanlar ferdi gayretler olmaktan öteye geçememiş, Azerî edebiyatı maarifçi-demokratik fikirlerin de tesiriyle ancak 1850'lerden sonra daha organize bir yapılanma içerisinde gelişme imkânı bulabilmiştir. "Hékayet-i Yusuf Şah (Aldanmış Kevakib)" adlı hikâyesi ile Azerî edebiyatının esaslarını belirleyen Mirze Feteli Ahundzade (1812-1878) ise bu hareketin öncülüğünü yapmıştır. Aslen Şekli olup Gence'de Mirze Şefi Vazeh'ten terbiye almış olan Ahundzade, reformist kişiliği ile hayatı boyunca Azerbaycan Türklüğünü kültürel yönden zirveye taşımaya çalışmış, dil ve edebiyat adına yapılan birçok yeniliğe ön ayak olmuş, açtığı yol Usûl-ı Cedid okullarının da büyük desteği ile Modern Azerbaycan Edebiyatı'nın teşekkülünü sağlamıştır.

Ekinçi'nin edebiyat sahasındaki fonksiyonunu bir cümle ile ifade etmek gerekirse, zannediyoruz onun her yönü ile Ahundov'un felsefesini yaşatmaya çalışan bir yayın organı olduğunu vurgulamak yeterli olacaktır. Zira XX. yüzyılın başlarından itibaren realist bir çizgiye yönelen sosyal bir nitelik kazanacak olan edebiyat, *Ekinçi*'nin yayın hayatına girmesi ile bu konudaki ilk tartışma zeminine kavuşmuş olur:

"Ekinçi qezeti şairleri 'Teqaza-yi zamaneye (zamanın taleplerine) müvafiq eserler yazmağa çağıranda edebiyatı içtimai heyat problemlerine yaxınlaşdırmağı, müasirliyi, nezerde tuturdu. Birce cümlede müasir edebiyatın üç mühüm vazifesine işare vardır: Yazıcı halkın gözçüsüdür.- Ye'ni heqiqi senetkar xalqın irelide géden terbiyeçisidir. Edebiyyat 'teqaza-yi zamaneye müvafiq' olmalıdır. - Ye'ni heyatı éks

etdirmeli, günün ihtiyaçlarına cavab vermeli. Edebiyyat nûmuneleri éle yazılmalıdır ki, o 'xalqın gözünü açsın' cemiyete xeyir versin." (Talibzade 1981: 81).

Bir gazete olarak edebiyatta modernleşme çalışmalarına tam destek veren *Ekinçi*'nin en önemli meselesi halka ve gerçek hayata yönelişin bir ifadesi olan "Toplum için sanat" ilkesi olmuştur. Yazar kadrosunda yer alan önemli isimlerinden H. B. Vezirov, edebiyat, sanat, pedagoji konularındaki fikirlerinin birçoğunu bu gazete vasıtası ile okuyucularına ulaştırırken, geri kalmışlık ve cehalet, medeniyet, eğitim, pozitif bilimler gibi güncel konular, Esker Ağa Gorani, Ehsenül- Qevaid, Elekber Héyderi, Elizade Şirvani, Memnun Elqedari, Elekber Elçizade gibi yazarlar tarafından mevcut şartlar dahilindeki gerçeklikleri ile irdelenmiştir:

"Ekinçinin müherrirleri deyirdiler ki, şer, edebiyat gerek milleti birleştirmeye bais olsun, xalqı nadanlıqdan danalığa tehrik etmeye sebep olsun şairler gerek zamaneye müvafiq halqın gözünü açmağa sé'y etsinler, yoxsa hedyan danışmaq bir çetin zad deyil ve ondan heç bir şeye nef olmaz şer, edebiyat xalq hayatının güzgülü (aynası), xalq ruhunun tercümanı olmalıdır. Qezet şairleri xalqa olan zümlerden yazmağa çağırırdı." (Cefer 2003b: 118).

Gazetenin bu yöndeki yayın politikasında en etkili isim yine Zerdabî olmuştur. Ahundov'un sanat anlayışını benimseyen Zerdabî, ileriki yıllarda yapacağı bir değerlendirmede, *Ekinçi*'yi çıkardığı dönemde sanatçının toplumu yönlendirme adına oynayacağı rolü sık sık vurguladığını, yapılan çalışmaların Şirvani'nin gayretleri dışında yeterli sayılamayacağını ifade edecek, sanatın ve sanatçının rehberliği konusunda Ermeni halk aşıklarının kapı kapı dolaşarak halkı tarihî, siyasî ve sosyal konularda bilgilendirdiklerini belirterek bu davranışın kendi sanatçılarınca da örnek alınması gerektiğini ifade edecektir (Zerdabî 8.1.1906: 3).

Bu yöndeki yayın politikası ile *Ekinçi*, Türkiye ve İran'la birlikte Orta Asya'ya kadar geniş bir okuyucu kitlesi ile XX. yy'ın matbuat dünyasına damgasını vuran olan *Molla Nesreddin*'e de ilham kaynağı olmuştur (Axundov 1959: 5).

Birkaç cümle ile *Ekinçi*'nin yayın hayatında kaldığı üç yıl boyunca edebî sahada izlemeye çalıştığı ve geleceğe yönelik önemli temeller oluşturduğu başlıca esasları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Sanat toplum içindir. Sanatçı topluma yön göstermeli, onu bilgilendirmeli ve eğitmelidir.
2. Edebiyatın çağdaş değerleri yakalayabilmesi için, gerek muhteva gerekse form açısından yeniliklere açık olması gerekir.

3. Klâsik dönemini tamamlamakta olan Azerî Edebiyatı'nın temel esasları, Ahundov'un felsefesine uygun olmalıdır.

Fikrî ve Siyasî Yönü ile Ekinçi: Sözlerimize başlarken gazete çıkarma girişimleri ile ilgili olarak “*birçoğu kişisel gayretlerle olmak üzere*” ifadesine yer vermiştik. Bu anlamda Zerdabî 'nin verdiği mücadelenin mahiyetini değerlendirirken, yaşanan imkânsızlıkların unutulmaması gerektiğini belirtmek gerekir. Hüseyinov (1959: 81), Zerdabî'nin hem naşir, hem redaktör, hem de ana malzemeyi tedarik eden bir yazar olarak gazeteyi çıkarabilmek için olağanüstü bir gayret gösterdiğini vurgulamaktadır. Kendisinin de ifade ettiği gibi, amaçları uğrunda aldığı maaşın tamamını gazetenin basım işlerine harcayan Zerdabî, çoğu zaman *Ekinçi*'nin dizgisinden, dağıtım işlerine kadar bizzat çalışmış, ayrıca daha geniş kitlelere ulaşabilmek adına gazeteyi işçi ve köylülere ücretsiz olarak göndermiştir (Zerdabî 21.8.1875: 2).

Ancak hemen ifade edelim ki, *Ekinçi*'nin yayın serüveni içerisinde Zerdabî'nin yaşadığı asıl zorluk bunlar değil, gazetecilik konusunda titiz bir sansür politikası uygulayan yönetimin çıkardığı engellerin aşılması olmuştur. *Ekinçi*'yi yayınlamaya başladığı yıllarda gazetenin muhtevası ile ilgili bilgi verirken: “*Sani, bizim Rusiya devletinin ve qéyr-i devletlerin politika xeberlerinden danışiq olacaqdır, ye'ni padşahların ve onların vüzeralarının aralarında olan danışıqlıqlardan ve devletler arasında olan cenglerden xeber vérecekdir*” (Zerdabî 22.7.1875: 2,3) şeklindeki sözleri ile gazetesinin okuyucularını siyasî gelişmelerden de haberdar edeceğini ima eden Zerdabî 'nin, açıkça belirtmese de, aslında temel amaçlarından birisi halkı muhtemel siyasî tehlikelere karşı şuurlandırmak olmuştur ki asıl mücadele de bu nokta da başlamıştır. Bir başka ifade ile Zerdabî'nin başta dil ve edebiyat olmak üzere, millî unsurlar üzerinde gösterdiği kaygıların temelinde daha çok hür yaşama arzusu vardır ve yazar bağımsızlık olmadan idealize edilen hedeflerin hiçbirine ulaşamayacağı fikrindedir: “*Mirze Feteli kimi Hesén bey Zerdabî de terakki ve tekamülün esas şertini yalnız maariflendirmekde, savadlanmaqda, élmeleri tehsil étmekde görmürdü. Hesén Bey açıq yazır ki, Şerq xalklarının geride qalmasının esas sebebi onların azadlıqdan mexrum olmalarıdır. Meşriq zeminde azadlıq olmadığına göre biz avrupa ehinden geride qalmışiq ve ne qeder ki, bele olsa, biz tereqqi etmeyeceyik ve éde bilmerik*” (Cefer 2003a: 189).

Ancak asıl amaç ortada olsa da dönemin şartları gereği bu yöndeki duygu ve düşünceler açıkça dile getirilememiş, dolaylı yollar izlenmiştir. Çarlık rejiminin bu yöndeki tavrı açıktır ve bu yönde herhangi bir yayına izin vermemektedir. Bu yaklaşım Zerdabî'nin başvurularına cevaben yazılan bir yazıda dolaylı bir ifade ile şu sözlerle ortaya konulmuştur: “*Arzu édir ki, élmi meqaleler yalnız ahalinin meişetinin iqtisadi ve en yaxın mülki meselelerine aid olsun ve debde*

(an'ane) olan siyasi görüşlerle, yaxud müasir heyatın quruluşunu müzakire etmək cehdlerle doldurmasın." (Beydemirova 1963: 108).

Bir nevi tehdit niteliğinde olan bu uyarılar karşısında Zerdabî'nin, dolayısı ile Ekinçi'nin, başta Azerbaycan olmak üzere hemen bütün Kafkaslardaki Türk ve Müslüman toplumlar adına vereceği siyasî mücadele örtülü bir şekilde sürdürülmüştür ki, bu tavır ileriki yıllarda da sıkça başvurulacak bir yöntem olacaktır. Zira gerek çarlık döneminde gerekse Azerbaycan'ın Sovyet hâkimiyeti altına girdiği yıllarda uygulanan sansür nedeni ile, millî kaygılar taşıyan birçok yazar çalışmalarında konu ve üslup açısından temkinli hareket etmek zorunda kalmış, bu nedenle özellikle siyasî konular işlenirken zaman ve mekân açılarından tarihî hâdiseler ya da yabancı ülkeler seçilerek ima yoluna gidilmiştir. Modern Azerbaycan Edebiyatı'nın seçkin örneklerinden olan *Qızlar Bulağı* (Yusuf Vezir Çemenzemini), *Qız Qayası* (Samed Vurgun), *Siyavuş* (Hüseyn Câvid), *Nüşabe* (Abdulla. Şaik), *Nesreddin Şah* (Cefer Cabbarlı) gibi eserler bu anlayışla kaleme alınmış eserler arasındadır.

Aynı taktikle Ekinçi'yi farklı bir görüntü ile yayınlayan Zerdabî'nin gerçek niyeti de, Beydemirova (1963: 111) tarafından şu sözlerle yorumlanmaktadır: "Ona göre de Zerdabî'nin '...gezetinin başlıca mövzusunun ekinçilik ve elmi meseleler teşkil etdiyini' yazmaqda esas meqsedi qezetin başlıca istiqametini ve meqsedini müeyyen etmək deyil, her şeyden evvel, çar sênsura (yayın kurulu) idarelerinin diqqetini qezetin esas istiqametinden yayındırmaq (gizlemek) idi. Bunu é'tiraf éden Zerdabi sonralar yazırdı: 'Qezetin adını Ekinçi qoydum ki, güya mehz ekin ve ziraetden danışacaq'". Zerdabî'nin, Ekinçi ile ulaşmaya çalıştığı asıl hedef konusundaki benzeri bir değerlendirme de XX. yy. Azerbaycan edebiyatının önemli simalarından Abdulla Şaik, tarafından şu sözlerle yapılmaktadır: "(Zerdabî 'nin amacı) ...mö'cuzeler yaratmaqda olan qerb medeniyetinin işığı ile mühitini sarmış qaranlıqları delmek parçalamak ve xalqı qerb medeni vehşilerinin iqtisadi ve siyasi istismarçılarının ezici ve boğucu pençesinden qurtarmaq idi." (Şaik 1977: 231). Yine ileriki yıllarda, yayıncılığı ile ilgili olarak, bir zamanlar kendi okullarının olmadığını, milletin kendi değerlerinin okutulmasının yasaklandığını, çok zor günler geçirildiğini vurgulayacak olan Zerdabî'nin (6.1.1906: 3) bu yöndeki yakınmaları da Ekinçi'nin yayınlanmasındaki asıl amacı ortaya koyar niteliktedir. İşte bu düşünce ve amaç doğrultusunda, dönemin siyasî gelişmeleri yanında, adaletsiz uygulamalar, uğranılan haksızlıklar, yönetimdeki zaafiyetler ve yeni fikir akımları, hak, adalet, demokrasi gibi kavramlar üstü kapalı bir şekilde değişik vesilelerle Ekinçi'nin sütunlarına yansıtılmıştır. Yine aynı taktikle, bazen İngiliz işgali altında bulunan Hindistan'daki uygulamalar, bazen Güney Azerbaycan'da yönetimin halk üzerindeki baskısı gündeme getirilerek Çar hükümetine göndermeler yapılmıştır:

"Qéyd etmeliyik ki, Zerdabî sırf teserrüfat xarakterli meqaleler yazmağın te'sirine qapılıb qalmırdı. O keskin siyasi meseleler de qoyurdu, zamanenin éyiblerini açıb gösterirdi. O be'zen ustalıqla adi bir meqalenin içinde siyasi meselelerden behs édirdi. Meselen o, bir meqalede oxucuya aid bir xeber vérir, gösterir ki, Fransız alimi Paster Barama qurdu beslemeyin yéni qaydasını tapmışdır. Fransa sözü işledilen yérde mö'terize (Parantez) açıb déyirdi ki (İndi Frengistanda padşah yoxdur, dövlət işine mehkeme Yé'ni meclis) mülahize edir ki, ol mahkemenin calislerini camaat zübde edir. (Zeynalov 1973: 16)

Ancak bu tavır kısa bir süre içerisinde fark edilecek ve Zerdabî, hükümetçe göz hapsine alınacaktır. Gerekçe Ekinçi'nin Osmanlı yanlısı yayın yapıyor olmasıdır (Muhtaroglu 1993: 165). 20. sayıda rahatsızlığından dolayı 1877'de ilk sayının zamanında çıkarılmayacağını belirten yazar, ileriki yıllarda bu tehirin asıl sebebinin kendinden kaynaklanmadığını, üzerindeki baskıları ve aldığı tehditleri ayrıntıları ile anlatacaktır.

Hasan Bey Melikzade Zerdabî'yi verdiği bu mücadeleden dolayı şanlı bir mücahide benzeten Abdulla Şaik, ölümü üzerine kaleme aldığı bir şiirinde onun bu yöndeki misyonunu şu dizeleri ile vurgulamaktadır:

*Alemlere sığmaz vetene étdiğın éhsan.
Ruhun ola şad, éy ata, inamla çalışdın,
Sönmez, böyük ümid ile vicdanla çalışdın.
Var vérmədir beslediyin dadlı dilekler,
Almış senin etrafını, bax, canlı çiçekler.
Hesret gözünü aç bir an, éy şanlı mücahid!
Minlerce bu mektebli cavanlar buna şahid.
Yordu o zeif cismini zehmet ve meşəqət,
Doğma veteranın qoynuna gir, ol daha rahat.
Gəlmiş hamı qəlbində keder son görüşə, bax!
Mümkünmü seni, éy böyük insan dé, unutmaq!*

(Şaiq 1968: 10)

Sonuç

Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altında yaşayan Türk topluluklarının kendi dilleri ile kendilerini ifade etme girişimleri olarak XIX. yy'ın ilk yarısından itibaren başlattıkları gazetecilik çalışmaları, büyük ölçüde engellemelerle karşılaşmış, Kazan ve Petersburg gibi merkezî bölgelerde XX. yy'ın başlarına kadar bu yönde yapılan başvurular sonuçsuz kalmış, Azerbaycan'da 1940'larda Mirza Feteli Ahundov'un, ve Mirza Şefi Vazeh'in millî matbaa tesisi çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmış, *Bakinskiy Listok*, *Kaspiy* gibi gazeteler Türkçe ilâve için gerekli

izni alamamışlardır. Tiflis ve Taşkent'te ise daha çok Rusya denetiminde resmî ya da yarı resmî sayılabilecek gazeteler çıkarılabilmıştır

Bu sebeple gazetecilik adına 1904'e kadar sürecek olan bu başlangıç dönemi içerisinde, Hasan Bey Melikzade Zerdabî tarafından 1875 yılında Bakü'de yayın hayatına kazandırılan *Ekinçi*, bu anlamda ilk adım olarak Türk kültür ve fikir tarihinde son derece önemli bir yere sahiptir.

Daha çok kırsal kesimde yaşayanlara yönelik muhtevası ile köylünün ve çiftçinin gazetesi görünümünde olan *Ekinçi*, Türkçe yayın dili, sosyal ve siyasî hayata yönelik eleştiri ve uyarıları ile de yukarıda sözü edilen girişimlerin ardından gelecek kuşakları harekete geçiren rehber bir yaygın organı olmuştur.

Yazılarında genellikle köylü ve çiftçilere yönelik ziraî meseleleri dile getirmekle birlikte, yöneticilerin yaptığı haksızlıklardan, taasubun sosyal hayatta açtığı yaralara, siyasî yönetim şekillerinden insan hak ve hürriyetlerine, modern eğitim sisteminden ana dilinin, Türkçe konuşup yazmanın taşıdığı hayatî fonksiyonlara ve yeni edebî gelişmelerin esaslarına kadar oldukça geniş bir çerçeve içerisinde sosyal, siyasî ve kültürel meseleleri de irdeleyen Zerdabî, bu yaklaşımı ile bulunduğu coğrafya içerisinde gazeteciliğe yeni bir bakış açısı getirmiştir. *Ekinçi*'nin bünyesinde yer alan ve daha çok Batı'daki yenilikçi gelişmeleri yakından takip edebilmiş, modern anlayışa, modern eğitim sistemine dayalı sosyal bir yapıyı hedefleyen yazar kadrosu da, aynı anlayışla kaleme aldıkları yazıları ile Azerbaycan'da XIX.yy'ın ikinci yarısından itibaren başlayacak olan yeniden yapılanma çalışmalarına ön ayak olmuşlardır.

Bu dönemden itibaren daha organize bir karakter içerisinde kendini göstermeye başlayan söz konusu çalışmalarda, Ahundzade'den sonra ikinci büyük şahsiyet olarak, gazetesi *Ekinçi* ile Azerbaycan millî matbuatının temellerini atmış olan Zerdabî, şüphesiz ki bir ilki başarmış olması bakımından Azerbaycan fikir tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki, *Ekinçi*'nin üstlendiği misyon ve belirlediği hedefler açısından elde ettiği başarı, sadece Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı kalmamıştır.

Yasakları bir şekilde aşarak bir anlamda aynı uygulamaya maruz kalan diğer topluluklara da örnek olan *Ekinçi*'nin, Gaspıralı İsmail ile birlikte daha geniş bir coğrafyada konuşulup tartışılmaya başlayacak olan dil birliği konusunda ilk adımlara ilham olması kültürel boyutu ile onun en önemli özelliğini teşkil eder. Zira, 1905 Hürriyet Manifestosu'nun sağladığı serbestiyet içerisinde kaleme alacağı bir yazısında: "*Ona göre bizlere vacibdir ki, indi vaxt kéçmemişden ittihad-i lisan dalıncan olub bir ümumi dil bina édib, bu ümumi dilde yazıb oxuyaq ki vaxtile o dil hamının yazıb oxumaq dili olsun. Bélede Rusiyada olan Türk tayfaları gétdikcen bir-birlerile artıq yavuqlaşib, birləşmekden artıq da güçlenib tereqqi étmeye qadir olurlar ve qardaşlıqları*

dexi möhkem olur." (Zerdabî 11.1.1906: 2) şeklindeki sözleri ile ana dili olan Türkçe'deki ısrarının nihaî anlamda dil birliği kaygısından kaynaklandığını ifade edecek olan Zerdabî, meselesinin sadece Azerbaycan ve Kafkaslarla sınırlı olmadığını da açıkça ortaya koyacaktır. Zerdabî'nin yardımcısı ve eşi Hanife Hanım bu yöndeki gözlemlerini "Qezet bütün Rusiya'da olan Müselmanları harekete getirirdi. O, bir éléktrik cereyanı kimi müselman alemini dolandı. Yatmış Müselman alemini harekete getirmek için héç bir şey-mekteb, téatr-, bu cür te'sir éde bilmezdi" (Beydemirova 1963: 110'dan naklen) sözleri ile aktarmaktadır. Ekinçi'nin gerçek amacına yönelik bir diğer değerlendirme de "kitleleri millî intibaha çağırış" ifadesi ile "Talibzade (1981: 79) ye aittir.

Bu çağrı, Rusya'da yaşayan diğer Türk toplumlarını da harekete geçirmiş ve "Caferoğlu (1964: 13)"nun ifadesi ile kurtuluş için "yegâne çıkar yolun, ana dil Türkçe'nin kabulünde gören" Zerdabî'nin açtığı yol, sonraki yıllarda Türk toplumları arasındaki millî uyanışta dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmiş (Swietochowski 1988: 47), verilen bir dizi mücadeleden sonra başta Tiflis, Gence, Şuşa, Nahçıvan olmak üzere, Kazan, Petersburg, Aşkabad gibi merkezî bölgelerde birbiri ardınca basımevleri kurulmuş ve Bolşevik ihtilâline kadar kadar millî değerlerin nispeten işlenebildiği, yazılıp okunabildiği yeni bir dönem başlamıştır. Böylelikle bu süreçte din, dil, ilim, eğitim ve nihayet çağdaş ve millî değerlerin ana dilde topluma ulaştırılabilmesi açısından gazetenin ve gazeteciliğin oynayacağı rolü teoriden pratiğe taşımış bir şahsiyet olarak Zerdabî, gazetesi Ekinçi ile Türk kültür tarihindeki müstesna yerini almıştır.

Açıklamalar

- 1 Fuat Köprülü, Azerî edebiyatında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan yeniden yapılanma çalışmalarını "Teceddüd Dönemi" olarak adlandırmakta, bu dönemi de kendi içerisinde XIX. yy ortalarından 1905'e kadar Birinci Dönem, 1905'ten 1920'ye İkinci Dönem ve 1920'den sonrasını da Üçüncü Dönem olarak tasnif etmektedir. Bk.: Köprülüzade Mehmed Fuad, "Azerî Edebiyatı'nın Tekâmülü", İslâm Ansiklopedisi, c.II, MEB., İstanbul 1961
- 2 Arap alfabesi ile yayınlanan "Ekinçi" ve "Hayat" gazeteleri ile, Kiril alfabesi ile yayınlanmış olan Azerbaycan kaynaklarından yapılan alıntılar, Azerbaycan Türkçe-si esas alınarak Lâtin alfabesine aktarılmıştır.

Kaynakça

- AXUNDOV, Nazım (1959), *Molla Nesreddin Jurnalının Neşri Tarihi*, Azereşr, Bakı.
- AKPINAR, Yavuz (1994), *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1997), "Matbuat", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., c.7, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- BAYKARA, Hüseyin (1975), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul.
- BEYDEMİROVA, B.S. (1963), "Ekinçi Qezetinin Méydana Gelmesi ve Onun Azerbaycan İctimai-İktisadi Fikir Tarihinde Roluna Dair", *Azerbaycan CCP Élmmler Akademiyasının Xeberleri*, İctimai Élmmler Sériyyası, No: 5, Bakı
- CAFEROĞLU, Ahmet (1964), "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü*, S.18, TKAE, Ankara- Nisan 1964.
- CEFER, Memmed (2003a), *Seçilmiş Eserleri I(a)*, Çınar-Çap Neşr., Bakı.
- _____ (2003b), *Seçilmiş Eserleri III(b)*, Çınar-Çap Neşr., Bakı.
- HÜSEYNOV, Sadıq (1959), "Ekinçi Qezetinin İzahlı Bibliyografyası", *Azerbaycan CCP Élmmler Akademiyasının Xeberleri*, İctimai Élmmler Sériyyası, No: 6, Bakı.
- KAHRAMAN, Âlim (2003), "Matbuat", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, c.28, Ankara 2003.
- KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad (1961), "Azerî Edebiyatı'nın Tekâmülü", *İslâm Ansiklopedisi*, c.II, MEB., İstanbul .
- MUHTAROĞLU, Vilayet (1993), "Azerbaycan Türk Edebiyatına Genel Bakış", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1-Azerbaycan Türk Edebiyatı*, KB, Ankara.
- RÜSTEMOVA, Solmaz-Tohidi (1993), *Azerbaycan Dövr-i Metbuatı*, Azerbaycan Respublikası Elmler Akademiyası, Bakı.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Çev.: Nuray Mert), İstanbul.
- _____ (2003), "1920 Öncesinde Rus Azerbaycanı'nda Millî Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası" (Çev.: Saadettin Gömeç), *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.34, Ankara .
- ŞİRVANÎ, Seyyid Ezim (1969), *Eserleri II*, Bakı.
- TALIBZADE, Abdulla Şaiq (1968), "Böyük Xadim"Eserleri II (Haz.: Kemal Talibzade), Azer Neşr., Bakı.
- _____ (1977), "1905-ci İl İnqilabından Sonra Yétişmiş Edebiyyatımıza Sethi Bir Nezer" Eserleri IV (Haz: Kamal Talibzade), Azer Neşr., Bakı.
- _____ (1978), "Menim Heyatım", Eserleri V, Yazıçı Neşr- Bakı.
- TALIBZADE, Kamal (1981), *Azerbaycan Edebi Tenqidinin Tarixi*, (1800-1920-ci İller), Maarif Neşr., Bakı.

ZERDABÎ, Hesên (22.7.1875), "Daxiliyye", Ekinçi, Bakı.

_____ (21.8. 1875), "Daxiliyye", Ekinçi, Bakı.

_____ (20.9.1875), "Daxiliyye", Ekinçi, Bakı.

_____ (4.11. 1875), "Daxiliyye" Ekinçi, Bakı.

_____ (10. 12.1905), "Kend Mirzelerinden Xilas Olmalıyıq", Heyat Qezeti, No: 116, Bakı.

_____ (6.1.1906), "Dil ve Din", Heyat Qezeti, No 5, Bakı.

_____ (8.1.1906), "Bizim Neğmelerimiz, ", Heyat Qezeti, No 6, Bakı.

_____ (11.1.1906), "İttihadı-ı Lisan", Heyat Qezeti, No 9, Bakı.

_____ (13.1.1906), "Dil Davası", Heyat Qezeti, No 12, Bakı.

_____ (14 2. 1906), "Açıq Mektub", Heyat Qezeti, No 35, Bakı.

ZEYNALOV, Ağarefi (1979), "Keçen Esrin 90. İllerinde Azərbaycan Dövr-i Matbuatı Uğrunda Mübarize" *XX. Esr Azərbaycan Edebiyatı Meseleleri*, Elm Neşr, Bakı.

ZEYNALOV, N (1973), *Azərbaycan Metbuatı Tarihi*, ADÜ Neşriyyatı, Bakı.

Ekinçi and Its Role in The Turkish Culture and Ideas (1875-1877)

Assist.Prof.Dr. Ali EROL*

Abstract: The second half of the XIX. Century marked the reformation of political, social and cultural structures in Azerbaijan. Ekinçi journal (1875-1877) published by Zerdabî was particularly important in that regard as it was the first Turkish journal intended to awaken Turkish Muslim society who were under the Imperial Russian rule.

Ekinçi journal covered a wide range of topics related to social life, politics, language and literature. By following the route of Mirze Feteli Ahundov who pioneered the cultural reforms to modernize the Azerbaijani society, Ekinçi deserves the credit for distributing Usul-ı Cedid schools all over the country, adopting national curriculum and Turkish education; and for bringing forward the idea of the unity of literature which would also inspire Gaspıralı İsmail.

Key Words: Ekinçi, Hasan Bey Melikzade Zerdabî, Azerbaijani National Publications, Azerbaijani literature

*Ege University, Institute of Turkish World Researches / İZMİR
alierol12@yahoo.com

Экинчи (1875-1877) в тюркской культуре и мире воображения

Помощник доцента Доктор Али Эрол*

Резюме: Газета Экинчи(1875-1877), издаваемая Зердаби во второй половине 19го века в Азербайджане, который вошел в период нового строительства культурного, социального и политического, играла важную роль с точки зрения Тюркского культурного мира как первая тюркская газета, нацеленная на повышение сознания мусульманского и Тюркского общества, находящегося под господством Царской России.

Экинчи, открывшая свои страницы для довольно широкой арены от социальной жизни к политике и следом к языку и литературе, продолжила реформы, начатые на культурной арене Мирзы Фетели Ахундова для возможности встречи азербайджанского общества с современными ценностями.

Также Экинчи, играющая немаловажную роль в актуализации идеи единства языка, которое служило источником вдохновения для Гаспирали Исмаиля, взяла на себя первоочередную миссию на всём Кавказе в таких важных вопросах как освоение национальной тонкости и турецкого образования и распространение школ Усиль-и Джедид.

Ключевые слова: Экинчи, Хасан Бей Меликзаде Зердаби, Национальная пресса Азербайджана, Азербайджанская Литература.

* Эгейский Университет, Институт Исследования Тюркоязычного Мира/ Измир
alierol12@yahoo.com